

СЕМАНТИЧКО-ДЕРИВАЦИОНО ГНЕЗДО ЛЕКСЕМЕ *ЗЕМЉА*¹

САЖЕТАК

Предмет истраживања у овом раду јесу творенице лексеме *земља*, ексцерпирани из шестотомног *Речника српскохрватској књижевној језика* Матице српске (РМС). Циљ истраживања био је да се покаже бројчано стање твореница наведене лексеме, да се упореди са бројем твореница лексема других основних елемената, попут *воде*, *ваздуха* и *сунца*, да се проба одговорити на питање бројчаних релација изведеница поменутих елемената. Настojала се утврдити веза између деривата и мотивне речи преко семантичко-деривационог гнезда, укључујући етимолошки аспект.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: деривација, семантичко-деривационо гнездо, семантичко-деривациони речник.

1. Увод

Предмет нашег истраживања јесте лексема *земља* и све оне лексеме које се на неки начин могу довести у творбено-семантичку везу с њом, дакле, све оне које су са синхроног аспекта у несумњивој значењској вези с наведеном речи. Циљ рада је двојак: први и примаран јесте израда семантичко-деривационог гнезда, док је други и, условно говорећи, секундаран упоређивање добијених података с оним до којих се дошло у ранијим истраживањима приликом израде гнезда чији су полазни сегменти биле речи *вода*, *ваздух*, *сунце*.²

Полазна претпоставка је да је реч *земља*, с обзиром на важност коју њоме денотиране реалије имају у човековом свакодневном животу, (веома) продуктивна, те да ће њено гнездо бити не само бројно већ и разгранато.

1.1. О семантичко-деривационом речнику

Творбени или семантичко-деривациони речник представља посебну врсту речника у којем су речи организоване по принципу творбених гнезда те отуд није (само) извор података о значењу речи, премда је свака одредница дефинисана,

¹ Овај рад је скраћена верзија мастерског рада одбрањеног 2015. године на Филозофском факултету у Новом Саду на Одсеку за српски језик и лингвистику.

² У питању су семантичко-деривациона гнезда која су рађена као семинарски радови на предмету *Од значења ка деривационом моделу* на мастерским студијама Српског језика и лингвистике. СДГ *вода* обрађивала је колегиница Јелена Ђорђевић, док је колегиница Бранислава Марјановић радила на СДГ за лексеме *ваздух* и *сунце*.

већ је превасходно лингвистички речник. Другим речима, корисник ове врсте речника податке о значењу речи може добити и из дефиниције, али и из података о деривационом статусу дате речи, тј. њеном односу са другим лексемама истог деривационог типа.

Речници овог типа релативна су новина не само у србистици већ уопште и у славистици: како наводи Б. Ћорић (2008: 35) они су се прво појавили у руској лингвистици, осамдесетих година прошлог столећа (1985), а потом, на самом крају столећа и у Бугарској (1999). Репрезентативан, први а уједно и једини пример оваквог речника код нас јесу две свеске *Семантичко-деривационој речника српској језика* (Гортан-Премк, Васић, Недељков 2003; Гортан-Премк, Васић, Драгићевић 2006 – у даљем тексту СДР 1 и СДР 2), које су уређене по принципу тематске повезаности лексема. Наиме, рад је започет на деривационим гнездима лексема *човек, људи, жена*, као и оних којима се именују делови људског тела, да би потом, у другој свесци, био проширен укључивањем и лексема које денотирају унутрашње органе и ткива, психофизиолошка стања, психофизичке особине те сродство.

Досадашња истраживања показују да просте, основне лексеме носе потенцијал семантичког варирања и деривационе разуђености, и то у својим номинативним реализацијама. Управо су то оне лексеме које припадају уском делу нашег општег лексичког фонда. Истраживања су показала и то да њихови деривати имају веома ограничену способност варирања, и то не сви него само они који у свом значењу имају цео или скоро цео семантички садржај речи која им је у творбеној основи. Управо због тога су испитивања у нашој лексикографској пракси и започета лексемама којима се именују делови људског тела, будући да оне припадају базичном лексикону, па као такве имају највећу способност реализовања различитих семантичких процеса и у полисемији и у деривацији.

У оваквом типу речника поред критеријума тематске повезаности, јавља се, што се и види из наслова, и деривациони критеријум. Заправо, тај критеријум је био кључан у потврђивању претпоставке о зависности броја и типа деривата у једном гнезду од семантичког потенцијала основне лексеме. Он је уједно потврдио хијерархијски статус неког појма преко семантичког потенцијала основне лексеме и броја њених деривата. Дакле, потврђено је да разуђеност, структура и обим деривационог гнезда неке лексеме зависе подједнако од њеног семског састава у основној, примарној реализацији и од важности и улоге коју појам именован датом лексемом има за човека.

Деривациони статус је значајан за саму израду семантичко-деривационих речника, будући да одражава степен и тип деривације. Тако је основна лексема истовремено носилац деривационог гнезда; налази се и у творбеној основи првостепених деривата. Даље, првостепени деривати се налазе у творбеној основи другостепених деривата, док су другостепени деривати у основи

трећестепених деривата итд. Деривати четвртог и петог степена права су реткост за поједина семантичко-деривациона гнезда те их је веома мало. Поред овога, одлика свих гнезда свакако је и то да је број првостепених деривата највећи; другостепених и осталих непрефиксираних деривата знатно је мање, и они представљају резултате граматичких пре него семантичких трансформација. Карактеристика првостепених деривата, који настају као резултат метафоричких трансформација, свакако јесте и то да они углавном нису способни за даљу деривацију. Другостепени деривати пак, образовани радијалном деривацијом од лексеме која им је у творбеној основи, заједно са том основном лексемом чине подгнездо. Ланчаном деривацијом настају деривати који у творбеној основи имају цео или скоро цео семантички садржај основне лексеме, и њих можемо означити пре свега као резултате граматичке деривације.

Предочене су само неке неминовности неопходне за правилно конципирање и израду семантичко-деривационих гнезда, а самим тим и за израду таквих речника. Циљ израде семантичко-деривационих речника јесте да се прикаже корпус лексема које чине основицу лексичког система, као и подаци о различитим врстама семантичког варирања. То ће, умногоме, помоћи терминолошком нормирању разнородних струка, док ће, с друге стране, помоћи да се идентификују и лексеме с већим потенцијалом за формирање композита.

2. Анализа

2.1. Лематизација и сегментација грађе

Грађу за семантичко-деривационо гнездо чине лексеме ексцерпирани из шестотомног *Речника српскохрватскога књижевног језика* Матице српске (у даљем тексту РСМ). У речник су унете све лексеме без обзира на евентуалне квалификаторе који се уз њих дају: дакле, како оне које припадају савременом стандардном језику тако и оне које су квалификоване као застареле, покрајинске, кованице и сл. Насупрот томе, у семантичко-деривационо гнездо нису инкорпориране лексеме за које нисмо нашли потврде у РСМ, иако су, из данашње перспективе, то уобичајене и фреквентне речи (нпр. *Земљанин* и *ванземаљац*).

Фразеологизми и вишечлане лексеме такође нису уношени зато што су они резултат другачијег типа семантичког варирања, различитог од семантичко-деривационог, које је нама у фокусу пажње.

У речнику семантичко-деривационог гнезда лематизоване су све деривирани лексеме и основна иницијална лексема *земља*. Та је лексема са синхроног становишта немотивисана, те ћемо се према њој тако и односити, иако је, како показује досад једини целовити етимолошки речник српскохрватског језика (Skok 1971–1974) – и она сама заправо деривирана. Облик леме пак устројен је

према РМС, уз минимална одступања. Осим тога, леме, будући да то није релевантно за овакву врсту истраживања, нису акцентоване, што се може схватити и као слеђење праксе започете у СДР 1 и СДР 2.

Сегментација лексема на творбену основу и творбени формант дата је из синхроне перспективе и заснована је по угледу на претпоставке за сегментирање лексема предочених у Семантичко-деривационом речнику српског језика.

Испред сваке одреднице стоји индекс којим се означава семантичка и деривациона позиција дате лексеме у гнезду. Основна лексема, носилац деривационог гнезда индексирана је са 0, првостепени деривати индексирани су са 1, другостепени са 2 итд. Редни број деривата одређеног степена означен је индексним бројем, нпр. $1_3 < 0$ земљ-ак = првостепени је дериват трећи по азбучном реду; $2_5 < 1_3$ земљач-ки = другостепени је дериват пети по азбучном реду. Префиксирани деривати имају симбол ПР, префиксално-суфиксални симбол ПРС, док сложенице имају ознаку С.

Показатељи граматичке категорије речи преузети су из РМС, али, за разлику од праксе у њему, граматичка информација уз лему сада је проширена индексирањем категорије глаголског рода и маркирањем категоријалног семантичко-деривационог статуса именица и придева.

2.2. Семантичко-деривационо гнездо лексеме *земља* ТО₁: зем(а)љ- / зем-

0 **земља** ж (ак. земљу, вок. земљо; мн. земље, ген. земаља) **1. а.** (Земља) планета на којој живимо. **б.** место, простор живота и људске делатности, свет. **2. а.** површина Земље непокривена водом, копно, сухо. **б.** површина тла, граница Земљине коре и ваздуха, зрака. **в.** тло, земљиште, подлога на којој живимо; земљиште као подлога пољопривредне делатности. **г.** (по-некад у мн.) територија, простор за обраду, искоришћавање, земљиште као имовина, власништво. **д.** сипка, трошна материја по Земљиној кори. **3.** држава или већа географска или административна област.³

$1_1 < 0$ **земаљ-ски**, -а, -о, релациони и квалитативни придев **1. а.** који се односи на Земљу. **б.** рлг. и песн. који се односи на овај свет, овоземаљски; супр.

³ Скок (Skok 1971–1974) за ову лексему наводи корен **zemja*, као свесловенски, прасловенски и балтословенски корен. Изведенице се, према њему, праве од двеју основа: од основе *zem-* (без епентетског л) и од *zeml'-* (с одбацивањем -а). Од крање основе (без епентетског л) настаје стцслав. придев *зѣман/зѣмни*. Овај аутор верује да су управо посуђенице попут *ѿодземни*, *надземни* и др. у српскохрватски језик ушле или из руског или из чешког. Занимљиво је да речи *змај* и *змија* представљају редукциони степен већ наведеног прасловенског корена; међутим, с временом су се оделиле у језичкој свести од корена *zem-* чинећи засебну лексиколошку породицу. У складу с тиме, речи *змај* и *змија* неће бити разматране у оквиру овог семантичко-деривационог гнезда, док ће за примарне творбене основе бити узете обе основе које аутор речника наводи.

- небески. **в.** књиж. својствен реалном животу и свету, стваран, природан, људски. **2.** који се односи на земљу (државу, покрајину).⁴
- $2_1 < 1_1$ **земаљск-ост**, -ости ж необ. својство онога што је земаљско.
- $1_2 < 0$ **земљ-ав**, -а, -о, квалитативни придев, упрљан, умазан земљом.
- $1_3 < 0$ **земљ-ак**, -ака м човек који је из исте земље или из истог краја; исп. суна-родник.
- $2_2 < 1_3$ **земљак-иња** ж женска особа земљак.⁵
- $1_4 < 0$ **земљ-ан**, -а, -о, градивни придев **1.** начињен од земље: земљани лонац, земљани насип, земљани под. **2.** који се односи на земљу, на рад са земљом: земљани радови. **3.** који личи или подсећа на земљу; земљаст. **4.** необ. земаљски.
- $2_3 < 1_4$ **земљан-ица** ж необ. (у атрибутој служби) земљана, начињена од земље.
- $1_5 < 0$ **земљ-арина** ж порез на земљу.
- $2_4 < 1_5$ **земљарин-ски**, -а, -о, посесивни и релациони придев, који се односи на земљарину.
- $1_6 < 0$ **земљ-аст**, -а, -о **а.** сличан земљи по саставу и физичким особинама; помешан са земљом. **б.** сличан земљи по боји др., таман, беживотан.
- $2_5 < 1_3$ **земљач-ки**, -а, -о, посесивни и релациони придев, који се односи на земљаке.
- $1_7 < 0$ **земљ-ен**, -а, -о покр. земљан.
- $1_8 < 0$ **земљ-етина** ж аугм. и пеј. од земља.
- $1_9 < 0$ **земљ-ив**, -а, -о земљав.
- $1_{10} < 0$ **Земљ-ин**, -а, -о, посесивни и релациони придев, који припада Земљи, који се односи на Земљу: ~ кора; ~ кугла, ~оса; ~ тежа.
- $1_{11} < 0$ **земљ-ица** ж дем. и хип. од земља.
- $2_6 < 1_{12}$ **земљиш-ни**, -а, -о, квалитативни и релациони придев, који се односи на земљиште, на земљу као посед.
- $3_1 < 2_6$ **земљиш-ник** м покр. књига у којој су унесени подаци о земљиштима и њиховим власницима, земљишна књига.
- $1_{12} < 0$ **земљ-иште** с **1.** земља као простор, тло, површина (географска и пољопривредна). **2.** земља као имовински појам.
- $1_{13} < 0$ **земљ-овит**, -а, -о, квалитативни придев, који обилује земљом; супр. крше-вит, каменит.

⁴ Према Скоковој дистинкцији основе речи *земља*, овај дериват би припадао основи *zeml'*-с одбацивањем -а, при чему се то -а задржава у овом деривату, јер се ради о именици која добија непостојано а само у генитиву множине. Овај дериват се јавља и као прилог у значењу 'на земљи, реално'.

⁵ Именица *земљакиња* је у моционом односу са именицом м. р. *земљак*, при чему мотивна реч улази цела у састав деривата и на њу се додаје суфикс -иња, који је у највећем броју случајева управо моциони суфикс, и то скоро увек уз основе на -к.

- $1_{14} < 0$ **земљ-осати се**, -ошем се, сврш. необ. **а.** постати као земља, добити боју земље, претворити се у земљу. **б.** фиг. опити се потпуно; исп. пијан као земља.⁶
- $1_{15} < 0$ **земљ-урина** ж аугм. и пеј. од земља.
- $1_{16} < 0$ **земљ-уша** ж (у атрибутој служби) земљана.
- $1_{17} < 0$ **зем-ни**, -а, -о, посесивни и релациони придев **а.** земаљски, Земљин. **б.** који се налази у земљи или потиче из земље, који је у вези са подземним слојевима земље, подземни (понекад као део термина): ~ плод, ~ орах, ~ плин. **в.** земљани.⁷
- $1_{18} < 0$ **зем-ник** м **1.** песн. становник Земље, смртник, човек. **2.** ков. подземни свод, тунел.
- $1_{19} < 0$ **зем-ски**, -а, -о релациони и квалитативни придев в. земаљски.
- $1_{20} < 0$ **зем-ство** с рус. орган племићко-грађанског самоуправљања у дореволюционарној Русији.
- $1_{21} < 0$ **зем-уница** ж примитивна просторија за становање или пребивање, укопана у земљу; војнички заклон у земљи.
- $2_7 < 1_{21}$ **земунич-ар** м онај који живи у земуници.
- ПРС $1_1 < 0$ **бе-земљ-ан**, -а, -о квалитативни придев, ков. оскудан у земљи, каменит.⁸
- ПРС $1_2 < 0$ **бе-земљ-аш**, -аша м онај који је без земље.
- ПРС $1_3 < 0$ **ван-зем-ан**, -мна, -мно в. ванземаљски.
- ПРС $1_4 < 0$ **ван-земаљ-ски**, -а, -о, квалитативни придев, који није овоземаљски, који не потиче са Земље, неземаљски, неприродан.⁹
- ПРС $1_5 < 0$ **до-зем-ак**, -емка м део стабла који је при земљи.
- ПРС $1_6 < 0$ **над-земаљ-ски**, -а, -о, квалитативни придев **1.** натприродан, неземаљски, необичан **2.** надземни.
- ПРС $1_7 < 0$ **над-зем-ни**, -а, -о, квалитативни придев **1.** који је над земљом, на земљи; супр. подземни. **2.** надземаљски. **3.** прил. необ. јавно, видљиво.
- ПРС $1_8 < 0$ **над-зем-ски**, -а, -о квалитативни придев в. надземаљски.
- ПРС $1_9 < 0$ **под-земаљ-ски**, -а, -о, квалитативни придев, који се односи на подземље, подземни.

⁶ Клајн сматра да је овај суфикс грчког порекла и да најчешће долази са именичким основама.

⁷ Клајн такође сматра да овај придев настаје скраћивањем именице у основи.

⁸ У овом и у наредном примеру, префикс *бе-* је аломорф префикса *без-*, настао губљењем сугласника на творбеном шаву.

⁹ Да је лексема *ванземаљац* део нашег корпуса, овај придев могао би у гнезду бити представљен и као њен суфиксални дериват (ванземаљ-ски), што би био пример тзв. неутрализације (исп. Бабић 1986: 42).

- ПРС₁₀<0 **под-земљ-е** с **1.** место, простор под земљом. **2.** део града или насеља с трошним и нехигијенским становима и њихови бедни становници. **3.** а. тајна, илегална организација која ради на рушењу постојећег поретка. **б.** фиг. стање тајности, илегалности. **4.** сплетка, интрига.¹⁰
- ПРС₁₁<0 **под-зем-ни**, -а, -о квалитативни и релациони придев **1.** а. који се налази под површином земље; **б.** који делује испод земље, који се ствара у дубини земље **2.** фиг. покривен, потајан, противзаконит. **3.** закулисан, интригантски.
- ПРС₂₁< ПРС₁₁ **подземн-ица** ж **1.** подземна просторија. **2.** бот. кикирики.
- ПРС₁₂<0 **под-зем-ски**, -а, -о квалитативни и релациони придев в. подземни.
- ПРС₁₃<0 **по-земљ-ар**, -ара м песн. онај који иде по земљи, човек.
- ПРС₂₂<ПРС₁₃ **поземљар-ка** ж жена поземљар.
- ПРС₁₄<0 **по-земљ-уша** ж **1.** приземна кућа озидана од самога камена без малтера. **2.** покр. јагода.
- ПРС₂₃< ПРС₁₄ **поземљуш-ица** ж поземљуша.
- ПРС₂₄< ПРС₁₄ **поземљуш-но** прил. необ. ситничаво, ниско, нечасно.¹¹
- ПРС₁₅<0 **по-зем-ски**, -а, -о, посесивни и релациони придев, заст. в. земаљски.
- ПРС₁₆<0 **пред-земаљ-ски**, -а, -о, квалитативни придев, који је из времена пре постанка Земље.
- ПРС₁₇<0 **при-зем-ан**, -мна, -мно, квалитативан и релациони придев, који се налази при земљи.
- ПРС₁₈<0 **при-земљ-аст**, -а, -о, квалитативни придев, који је при земљи, низак.
- ПРС₁₉<0 **при-земљ-е** с део зграде при земљи, партер.
- ПРС₂₅<ПРС₂₀ **приземљ-ење** с глаголска именица, ел. повезивање електричног апарата са земљом помоћу посебног електричног вода ради обезбеђења од електричног напона, уземљење.¹²
- ПРС₃₁< ПРС₂₆ **приземљива-ње** с. гл. им. од приземљивати (се).
- ПРС₂₆<ПРС₂₀ **приземљ-ива-ти** (се), -емљујем (се) несврш. и уч. према приземљити (се).¹³

¹⁰ У датом деривату видљив је аломорф суфикса -је.

¹¹ Овде се не може искључити ни могућност да је дати прилог заправо настао конверзијом од нерегистрованог придева **поземљушни*.

¹² У питању је глаголска именица настала од глагола *приземљити* (се) односно партиципа јер нам његово једино значење ('спојити са земљом [о електричној струји]') омогућава да га сматрамо творбеном основом евентуалног партиципа који би се могао сматрати мотиватором глаголске именице (у том случају, исту бисмо могућност имали и код *приземљивање*). Међутим, у овом примеру постоји недоумица око суфикса, уколико узмемо у обзир то да Клајн ипак допушта суфикс -ење, као аломорф суфикса -ње због различитих синхронијских и дијахронијских тумачења, онда можемо претпоставити да је овакво рашчлањење датог деривата прихватљиво. Осим тога, и сам Клајн ово наводи као пример суфиксације од глагола *приземљити* (се).

¹³ Овај глагол је настао суфиксацијом, у процесу имперфективизације, од глагола *приземљити* (се).

ПРС₁₂₀<0 **при-земљ-ити**, -им сврш. **1.** неол. спојити са земљом (о електричној струји) **2.** ~ се спустити се на земљу без штете и повреде.

ПРС₁₂₁<0 **при-земљ-уша** ж приземница.

ПРС₂₇<ПРС₁₁₇ **приземн-ица** ж приземна кућа.¹⁴

ПРС₂₈<ПРС₁₁₇ **(при-зем-но)/приземно** прил. у приземљу.¹⁵

ПРС₂₉< ПРС₁₂₂ **уземљ-ење** с глаголска именица ел. везивање, спој електричног апарата са земљом помоћу посебног електричног вода ради обезбеђења од електричног напона.¹⁶

ПРС₁₀< ПРС₁₂₂ **уземљ-ивач**, -ача м ел. метални вод или проводник који се спаја с апаратом ради уземљења.

ПРС₁₂₂<0 **у-земљ-ити**, уземљим сврш. **1.** извршити уземљење. **2.** ~ се продретти, заћи у земљу.¹⁷

С₁<0 **дв-о-зем-ац**, -емца м индив. онај који живи у води и на копну, водоземац, амфибиј(а).¹⁸

С₁₂<0 **земљ-о-вид-Ø** м ков. географска карта.

С₂₁<С₁₂ **земљовид-ни**, -а, -о, квалитативни придев, који се односи на земљовид; географски.

С₁₃<0 **земљ-о-власник** м земљопоседник.¹⁹

С₂₂<С₁₃ **земљовласн-ица** ж женска особа земљовласник.

С₂₃<С₁₃ **земљовласнич-ки**, -а, -о, посесивни придев, земљопоседнички.

С₁₄<0 **земљ-о-дел-ац**, -лца, м (ген. мн. земљоделаца) земљорадник.

С₂₄< С₁₄ **земљодел-ка** ж женска особа земљоделац.

¹⁴ Оваква сегментација извршена је на основу дефиниције појма *приземница* 'приземна кућа'; међутим, може се поставити питање да ли се овај дериват може извести и преко творбене основе *зем-* у процесу префиксално-суфиксалне творбе, па би онда било *при-земн-ица*.

¹⁵ Клајн овај пример сматра префиксално-суфиксалном творбом; али узимајући у обзир да је ово прилог, сматрамо да је настао процесом конверзије од придева *приземно*.

¹⁶ Као што смо видели у фусноти бр.10, Клајн дозвољава овакав аломорф суфикса -ње; и у овом примеру се ради о глаголској именици насталој од глагола *уземљити* (*се*).

¹⁷ Код овог примера можемо довести у питање овакву дефиницију; наимае, иако је *уземљење* несумњиво глаголска именица, дефиниција глагола *уземљити* (*се*) сугерише нам да је он заправо настао од *уземљење*. Управо је ово одличан пример који нам показује колико је лексикографски посао осетљив и колико састављање речника може да буде неисцрпан посао.

¹⁸ Клајн дозвољава и овакву могућност: *дво-зем-ац*, дајући јој предност у односу на горенаведену.

¹⁹ Ова сложенница је сегментирана у складу са начином на који И. Клајн тумачи структуру композите *земљојоседник* (исп. *ниже*), будући да наведене сложеннице несумњиво припадају истом творбеном моделу. Осим тога, и Клајн то парафразира као *власник земље*, што иде у прилог наведеној сегментацији. Оно што се још може додати јесте то да свакако и *власник* и *јоседник* имају суфикс -ник, али је он занемарен у приказу због предложене Клајнове парафразе *власник земље, јоседник земље*.

- C2₅<C1₄ **земљодел-ски**, -а, -о, квалитативни и релациони придев, земљораднички, пољопривредни.
- C2₆<C1₄ **земљодел-ство** с земљорадња, ратарство.
- C2₇<C1₄ **земљоделч-ев**, -а, -о, посесивни придев, који припада земљоделцу.
- C1₅<0 **земљ-о-држ-ац**, -ршца м онај који држи земљу; земљопоседник.
- C1₆<0 **земљ-е-зор-Ø** м песн. индив. онај који гледа, осматра и чува земљу.
- C1₇<0 **земљ-о-леж-а** ж ков. она која само лежи на земљи.
- C1₈<0 **земљ-о-мер-Ø** м стручњак који се бави премеравањем земљишта, геометар.
- C2₈<C1₈ **земљомер-ски**, -а, -о, квалитативни и релациони придев, који се односи на земљомере и мерење земље, геодетски.
- C2₉<C1₈ **земљомер-ство** с наука која се бави премеравањем земљишта, геодезија.
- C1₉<0 **земљ-о-пис-Ø** м шк. наука која се бави описивањем Земље и појава на њој, географија; школски предмет и уџбеник који то садржи.
- C2₁₀<C1₉ **земљопис-ац**, -сца м стручњак који се бави земљописом, географ.
- C2₁₁<C1₉ **земљопис-ни**, -а, -о, квалитативни придев, који се односи на земљопис, географски.
- C1₁₀<0 **земљ-о-посед-Ø** м земљишни посед, земљиште као имовина.
- C1₁₁<0 **земљ-о-поседник**, м онај који поседује земљу, власник земље.²⁰
- C2₁₂<C1₁₁ **земљопоседн-ица**, женска особа земљопоседник.
- C2₁₃<C1₁₁ **земљопоседнич-ки**, -а, -о, посесивни и релациони придев, који се односи на земљопоседнике: ~ класа, ~ аристократија.
- C1₁₂<0 **земљ-о-рад-Ø** м заст. в. земљорадња.²¹
- C1₁₃<0 **земљ-о-радин** м покр. в. земљорадник.²²
- C1₁₄<0 **земљ-о-рад-ник** м човек, сељак који се бави обрађивањем земље као главним занимањем, ратар, тежак.²³
- C2₁₄<C1₁₄ **земљорадн-ица** ж женска особа земљорадник.
- C2₁₅<C1₁₄ **земљораднич-ки**, -а, -о, посесивни и релациони придев, који се односи на земљораднике: ~ задруга, ~ посао.
- C2₁₆<C1₁₄ **земљорадн-штво** с зб. земљорадници.

²⁰ Према Клајну, иако овај дериват само наизглед припада именичко-глаголским сложеницама, он, заправо, припада типу Ио^с + И, како је сегментацијом и приказано.

²¹ Клајн сматра да сложенице чији је први елемент *земља* а други *рад-* треба тумачити помоћу глаголско-именичких спојева 'радити земљу'. Ипак, на неким местима он противречи самом себи, како је то у примеру *земљорадник*, за који сматра да може припадати и типу Ио^с + И.

²² РМС бележи реч *радин* у значењу 'онај који је вредан, радан; радник'.

²³ Клајн такође даје овакво рашчлањење, сврставајући дати дериват у примере који припадају типу Ио^с + И.

- C2₁₇<C1₁₂ **земљорад-ња** ж обрађивање земље, ратарство, грана пољопривреде која се бави обрађивањем земље и гајењем корисних биљака.
- C1₁₅<0 **земљ-о-скок-Ø** м индив. избацивање земље увис, произведено експлозијом гранате.
- C1₁₆<0 **земљ-о-теж-а** м необ. в. земљорадник.
- C1₁₇<0 **земљ-о-трес-Ø** м **1.** изненадно јаче или слабије потресање, дрхтање Земљине коре, изазвано узроцима тектонске или вулканске природе, потрес, трус. **2.** песн. земљотресац.
- C1₁₈<0 **земљ-о-трес-ац**, -сца м песн. мит. онај који тресе Земљом, бог Нептун, Посејдон.
- C2₁₈<C1₁₇ **земљотрес-ни**, -а, -о, квалитативни и релациони придев, који се односи на земљотрес: земљотресне линије, ~ зона.
- C1₁₈<0 **земљ-о-уз-Ø** м геогр. место где је копно веома сужено између два мора, уже копно између две веће копнене површине, превлака.
- C1₁₉<0 **земљ-о-узина** ж земљоуз.
- C1₂₀<0 **ино-зем-ан**, -мна, -мно који је из других земаља, који се односи на иноземство, иностран.²⁴
- C2₁₉<C1₂₀ **инозем-ац**, -мца/-емца м рус. онај који је из друге земље, иностранца.
- C2₂₀<C1₂₀ **инозем-ка** ж она која је из друге земље, странкиња.
- C2₂₁<C1₂₀ **инозем-ски**, -а, -о, који се односи на иноземце и на иноземство.
- C2₂₂<C1₂₀ **инозем-ство** с.туђина, туђе земље, иностранство
- C1₂₁<0 **нов-о-земљ-е** с низија.²⁵
- C1₂₂<0 **ово-земаљ-ски**, -а, -о **1.** који се односи на ову земљу, који припада овој земљи, домаћи. **2.** рлг. који се односи на овај свет, земаљски; супр. небески.²⁶
- C1₂₃<0 **ово-зем-ац**, -емца м онај који је пореклом из ове земље, онај који живи у овој земљи.
- C1₂₄<0 **ово-зем-ни**, -а, -о в. овоземаљски.
- C2₂₃<C1₂₄ **овоземн-ост**, -ости ж. овоземаљски живот, свет.
- C1₂₅<0 **ово-зем-ски**, -а, -о в. овоземаљски.
- C1₂₆<0 **туђ-е-зем-ац**, -мца и туђоземац, -емца м. в. туђин(ац).
- C2₂₄<C1₂₆ **туђозем-ка** ж. в. туђинка.
- C1₂₇<0 **туђ-о-зем-ски**, -а, -о в. туђински, релациони и посесивни придев.
- C2₂₅<C1₂₇ **туђозем-ство** с. стране земље, иностранство.

²⁴ Клајн речи са *ино-* сматра сложеницама са афиксоидима, тј. префиксоидима. Према РМС *ино* је прилог са значењем 'друго, друкчије', и управо та самосталност у значењу иде у прилог томе да се речи са *ино-* сврставају у сложенице.

²⁵ Према Клајну придевска основа може да буде и без спојног вокала, ново-земљ-е. У овом примеру очигледан је аломорф суфикса *-је*.

²⁶ Као и у претходном примеру, овде се ради о заменичкој основи са спојним вокалом, како тврди Клајн, што нам даје за право и да имамо и овакво тумачење: *ов-о-земаљ-ски*.

Табела 1:

	именице	придеви	прилози	глаголи
1-степени	10	10		1
2-степени	4	3		
3-степени	1			
4-степени				
ПР1				
ПР2				
ПР3				
ПРс1	9	13		2
ПРс2	7		2	1
ПРс3	1			
С1	23	5		
С2	15	10		

У овом семантичко-деривационом гнезду забележено је укупно 117 лексема.

Табела показује место лексеме у семантичко-деривационом гнезду, што представља њен деривациони степен. На тај начин је приказан и деривациони статус основне лексеме према дериватима. Потврђено је како је основна лексема у творбеној основи првостепених деривата, а првостепени деривати су у творбеној основи другостепених деривата. Трећестепених деривата пак има свега два, док деривата четвртог степена уопште нема, што је сасвим очекивана потврда тезе да су они веома ретки у деривацији.

2.3. СДГ *земља* према СДГ назива других основних елемената

Баш као што је задатак физичке географије да одговори на питања о настанку Земље, реконструише њену еволуцију и објасни њене потенцијале, тако је задатак лингвистике, а у првом реду лексикологије и њој сродних дисциплина, да одговоре на питање разумевања семантичког садржаја, овом приликом нама значајне лексеме *земља* (наравно, и не само ње), објасне поимања те речи у психолингвистичким оквирима, пронађу и објасне настанак те речи у српској, односно словенској језичкој збиљи, те, напослетку, да се позабаве свим аспектима њене лингвистичке природе.

Истраживањем лексичког састава савременог српског језика утврђује се и најстарији слој лексике, који чини базу лексичког система српског језика. Међутим, међу појединим лингвистима, превасходно руским, не постоји потпуна сагласност у погледу тога шта се подразумева под основним лексичким фондом. Начелно, могли бисмо рећи да под њим подразумевамо веома старе

лексема које, денотирајући важне појмове неопходне за живот, истовремено представљају неодвојиви део мишљења изворних говорника неког језика. Будући да је тај инвентар речи сразмерно велик и разнородан, јасно је да основни лексички фонд подразумева неколико тематских целина, од којих се једна тиче предмета и појава из спољашњег света. Управо се у тој целини налази лексема *земља*, али и друге – попут лексема *вајира*, *вода*, *небо* итд., са чијим деривационим гнездима ћемо упоредити наше.

Наравно, прасловенски лексички фонд знатно је шири појам од основног лексичког фонда, који је и инкорпориран у њега. Тако је у истраживањим Р. М. Цејтлин потврђено да старословенски споменици садрже око 10.000 лексема, од којих чак половина припада прасловенском лексичком фонду (Грковић-Мејдор 2007: 382). И у тематским класификацијама српске лексике прасловенског порекла, налазимо тематску скупину географских појмова и атмосферских појава, у којој су и лексема *вода*, *земља* и *сунце*.

Скок (1971–1974) у свом *Etimologijskom rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* за лексема *земља* наводи да њен корен припада свесловенској, прасловенској и балтословенској групи. У истом том речнику наводе се сличне потврде и за лексема *вода* и *сунце*, али не и за лексема *ваздух*; те се може рећи да корени или основе ових лексема свакако припадају прасловенском лексичком фонду, при чему би лексема *ваздух* била евентуалан изузетак будући да за њу нисмо нашли таквих потврда.

Управо чињеница да се коренске морфеме ових речи јављају у дубокој језичкој прошлости, говори нам о томе да су појмови који су означени овим лексемама били од значаја за исконску људску заједницу (уосталом, као што су и данас), без обзира на говорно подручје те заједнице. У даљем друштвеном, цивилизацијском и технолошком развоју долазило је до хијерархизације у употреби одређених речи, на шта су великим делом утицаја имале и посуђенице, које су с временом потисле речи прасловенског лексичког фонда. Можда у томе и треба тражити разлоге због чега лексема *ваздух* има крајње ограничен семантичко-деривациони потенцијал.

Наиме, поредећи семантичко-деривациона гнезда лексема *земља*, *вода*, *ваздух* и *сунце*, пре свега бројност њихових конституената, дошли смо до закључака које ћемо у наставку изнети. Најразуђеније семантичко-деривационо гнездо налазимо код лексема *вода* (157 твореница), потом код лексема *земља* (117), док код лексема *сунце* (50) и *ваздух* (7) затичемо знатно мањи број изведеница. Ови подаци несумњиво говоре у прилог томе да су *вода* и *земља* елементи који су за људе били од већег, заправо суштинског значаја, у односу на *сунце* и *ваздух*. Саме изведенице ових лексема показују нам да су првобитни послови и делатности били у вези са водом и земљом и да су, у том смислу, представљали окоснице неопходне за различите видове људског делања. Развијеност семантичко-

деривационих гнезда ових лексема показује да потреба за новим речима изведеним од ових основа није јењавала ни кроз развој језика све до данашњих дана. Управо чињеница да су ове лексеме високо котиране у језичкој и нејезичкој свести говорника, онога што ми данас подразумевамо под српским језиком, али и кроз његов прилично неконтинуиран језички развој у прошлости, може да буде један од кључних аргумената зашто су оне егзистирале од давнина и зашто су терминологизоване у предстандарној епоси развоја српског језика.

Насупрот томе, неравномеран развој појединих лексема на фонетском плану, довео је до тога да у предстандардној фази буду забележене као термини у различитим фонетским варијантама, што је случај са лексемом *сунце*, која је исходиште имала у облику *солнице* (Бјелаковић 2012: 300). Могуће је да је и то један од разлога због којег семантичко-деривационо гнездо показује невелики број изведеница те лексеме.

Сличан разлог можемо тражити и код лексеме *ваздух*. Наиме, у периоду формирања терминологије у предстандардној епоси развоја српског језика, постојао је творбени формант *воз-*, који се јављао као формант у многим славенизмима,²⁷ преваходно изведеницама. Двојство ових префиксалних форманата у лексеми *ваздух* и њеним твореницама, могло је да доведе до сиромашног творбеног потенцијала ове лексеме у даљем развоју језика; поготово када је у процесу терминологизације једна од две или више речи које су опонирале једна другој, као нпр. *домаћа реч* насупрот славенизму, односила превагу укотвивши се у терминолошком систему српског језика. Поред овога, могуће је да је на овако слабо разубуђен деривациони потенцијал лексеме *ваздух* утицао и страни творбени формант *аер-*, који се као префиксоид данас јавља у многим сложеницама, а присутан је у језику још из времена Тирила и Методија и стварања старословенског језика. Наравно, не смемо заборавити ни лексему *зрак*, данас карактеристичну за хрватски језик, која је несумњиво продуктивнија од славенизма *ваздух*.²⁸

Дакле, без обзира на то што бисмо претпоставили да су и *ваздух* и *сунце* подједнако битни за човека и његову животну средину због многих природних процеса у којима учествују, који су заиста од велике биолошке важности за човека, људска концептуализација донекле је другачије устројена и манифестована кроз језик, који је најбољи показатељ те чињенице.

²⁷ Термин славенизам уобичајен је у славистици и пре свега се односи на лексичке позајмљенице из словенских језика (Зорић 2013: 816).

²⁸ Колико је нама познато, СДГ ове лексеме, нажалост, није било предмет нечијег интересовања, али и без провере речничке грађе можемо навести читав низ различитих деривата (нпр. *зрачан*, *зрачиши*, *прозрачиши*). Осим тога, ту је и морфолошки дублет *зрака*.

3. Закључак

Наш корпус чини 117 изведених лексема које су у семантичко-деривационој вези са немотивисаном речи земља. Наравно, будући релативно велик, инвентар ових лексема сасвим очекивано јесте разнородан: 29 деривата настало је процесима суфиксације, 35 деривата у процесу префиксално-суфиксалне творбе, док је, можда помало неочекивано, највише забележено сложеница (53). Из тога можемо закључити да је суфиксација, када је у питању ова лексема (али и деривација уопште, исп. Клајн 2002), знатно продуктивнији творбени начин од префиксације.²⁹ С друге стране, међу страним лингвистима се дуго сматрало да словенски језици нису нарочито склони композицији те да су сложенице – као што је познато, знатно чешће у западноевропским језицима, а нарочито немачком – претежно настајале као калкови, у старијим етапама развоја језика, превођењем с грчког (Клајн 2002: 15). Клајн подвлачи како су и код домаћих аутора (нпр. Маретића, Стевановића, Бабића и др.), управо због своје мале бројности, сложенице често завршавале у запећку. Међутим, како видимо, наша грађа управо показује супротно: број сложеница знатно је већи у односу на све друге деривирани лексеме. Потврду за ово, можда још и очигледније него гнездо које је било у фокусу нашег интересовања, пружа семантичко-деривационо гнездо лексеме вода, у којем су резултати истраживања о бројности сложеница и осталих деривата пропорционални резултатима нашег истраживања. Наиме, у семантичко-деривационом гнезду лексеме вода од укупно 157 изведеница, 76 је сложеница, нађено је 55 суфиксалних изведеница, префиксалних изведеница има 15, префиксално-суфиксалних деривата забележено је 11 примера. Из наведеног се види да су сложенице знатно присутније у гнезду од осталих типова деривата. Наравно, можемо закључити да је то тако због тога што, како код лексеме вода, тако и код лексеме земља, није постојао дисконтинуитет у развоју и присуству у језику кроз његов развој, јер су забележене и у прасловенском лексичком фонду, и успеле су да се сачувају до предстандардне епохе у развоју српског језика, када су се и терминологизовале.

Напоследку, показало се да лексема *земља* има разуђеније семантичко-деривационо гнездо у односу на лексеме основних елемента попут *ваздуха* (свега 7 деривата) и *сунца* (47), док је лексема *вода*, са укупно 157 различитих деривата, у том погледу однела превагу. Оваква бројност наведених гнезда, уверени смо, јасно показује улогу коју су њихови денотати имали у појмовном свету наших предака, али и ону коју још увек имају за нас саме.

²⁹ Отуд и не чуди чињеница, коју истиче и Клајн (2002: 173), да су се и сами појмови префикса и префиксације релативно касно појавили у српскохрватској деривацији.

ЛИТЕРАТУРА

- Ајдановић, Милан (2008). *Функционално ошћерење суфикса за обележавање особа*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Бјелаковић, Исидора (2012). Процеси у формирању географске терминологије у предстандардној епоси српског језика (математичка географија и астрономија). *Научни сасџанак славистиа у Вукове дане*. 41/1: 297–308.
- СДР: *Семантичко-деривациони речник. Свеска 1: Човек – делови шела* (2003). Гортан-Премк, Даринка, Васић, Вера, Недељков, Љиљана. Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику.
- Грковић-Мејдор, Јасмина (2007). Старословенска лексика. *Сјиси из исијоријске линвистиике*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књијарница Зорана Стојановића. 374–388.
- Драгићевић, Рајна (2007). *Лексиколоија српској језика*. Београд: Завод за уибенике и наставна средства.
- Зорић, Милена (2013). Неколико речи о статусу и идентификацији славенизама. *Зборник Маишце српске за књијевности и језик*. Нови Сад. 61/3: 811–818.
- Клајн, Иван (2002). *Творба речи у савременом српском језику. Први гео, Слаиане и ирефиксација* (Прилози граматичи српскога језика I). Београд: Завод за уибенике и наставна средства; Институт за српски језик САНУ – Нови Сад: Матица српска.
- Клајн, Иван (2003). *Творба речи у савременом српском језику. Друи гео, Суфиксација и конверзија* (Прилози граматичи српскога језика II). Београд: Завод за уибенике и наставна средства; Институт за српски језик САНУ – Нови Сад: Матица српска.
- РМС: *Речник српскохрватској књијевној језика, I–III*. Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска, 1967– 1969. IV– VI, Нови Сад: Матица српска, 1971–1976.
- Ћорић, Божо (2008). *Творба именица у српском језику*. Београд: Друштво за српски језик и књијевност Србије.

*

- Babić, Stjepan (1986). Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku. Nacrt za gramatiku. Zagreb: JAZU, Globus. 13–42.
- Skok, Petar (1971–1974). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Mirela Ivanić

SEMANTIC-DERIVATIONAL NEST OF THE LEXEME EARTH

Summary

The subject of research in this thesis are derivatives of the lexeme earth, taken from the Dictionary of Serbo-Croatian literary language which has 6 tomes. The aim was to show approximately the number of derivatives of the lexeme 'earth' and compare it with the number of derivatives of lexemes of other basic elements like water, air and the sun, and to try to answer the question about the number of relations between derivatives of mentioned elements.

Key words: derivation, semantic derivation nest, semantic derivation vocabulary.

Мирела Иванић, студент докторских студија
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Др Зорана Ђинђића 2
Нови Сад
Србија
Имејл: *mirelaivanic@yahoo.com*